

De com un geògraf català urbanista intenta explicar què són les ruralies

Enric Mendizàbal*

Societat Catalana de Geografia
enric.mendizabal@uab.cat

Resum: L'objectiu d'aquest text és reflexionar sobre els conceptes de *ruralia*, *ruralitat* i *rural* des de la geografia utilitzant com a exemple el Pirineu català, del qual es mostren els canvis i les transformacions des de l'inici del segle XVIII, però sobretot en el període 1950-2023, en què es pot observar que el món pagès tradicional es va convertint en un món rural on es poden trobar les característiques de la vida urbana. En l'apartat final es mostra la importància de la frase d'Ildefons Cerdà «rurizad lo urbano: urbanizad lo rural», que exemplifica el que succeeix actualment en les relacions rurals i urbanes.

Paraules clau: terminologia, geografia rural, geohistòria, Pirineu, Catalunya.

On how an urbanist Catalan geographer tries to explain what rural areas are

Abstract: The aim of this text is to reflect upon the concepts of rural area, rurality and rural from the point of view of geography using the Catalan Pyrenees as an example, which shows the changes and transformations since the beginning of the 18th century, but especially in the period 1950–2023, where we can see how the traditional farming world is becoming a rural world exhibiting the characteristics of urban life. The final section shows the importance of Ildefons Cerdà's phrase “rurizad lo urbano: urbanizad lo rural”, which exemplifies what is currently happening in rural and urban relations.

Keywords: terminology, rural geography, geohistory, Pyrenees, Catalonia.

Compàs d'amalgama, ISSN 2696-0982 / e-ISSN 2696-1008, tardor 2023, núm. 8, pp. 24-29
Data de recepció: 10-02-2023. Data d'acceptació: 15-03-2023.

* Enric Mendizàbal (Vila de Gràcia, 1961) és llicenciat en Geografia i Història per la Universitat de Barcelona (1984) i doctorat en Geografia per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) (1996). Professor jubilat del Departament de Geografia de la UAB (1992-2021), ha estat editor de *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (1992-2010). La seva recerca és sobre història de la geografia i sobre geografia humana, especialment els aspectes geohistòrics i culturals. Les seves principals àrees d'estudi són el Pirineu i la regió metropolitana de Barcelona. ORCID:0000-0002-6066-7515.

Introducció

Aquest text es fonamenta en la meua posicionalitat. Per a mi, geògraf urbanita, les ciutats són una de les creacions humanes més interessants d'estudiar, com també de viure-hi. Per aquesta raó hi visc, malgrat que no em desagrada la ruralia, on he passat temporades. La primera feina que vaig tenir un cop llicenciat va ser al Centre d'Estudis Demogràfics¹ per fer l'estudi demogràfic de les comarques i zones de muntanya de Catalunya en relació amb la Llei 2/1983, d'alta muntanya. Em vaig apassionar per aquestes àrees i hi he fet recerca (més de quaranta anys de lectures i treball de camp).

El text s'estructura en tres parts: la primera és una discussió sobre els termes «ruralia-ruralitat-rural», la segona explica les ruralies del Pirineu català i la darrera és una conclusió que fa servir Ildefons Cerdà com a vehicle.

La dificultat de definir conceptes

Per comunicar-nos sovint utilitzem conceptes que se suposa que tothom sap què signifiquen. El problema és quan es volen definir amb una certa precisió. Un exemple és el d'Agustí d'Hipona i el *temps*: «En definitiva, què és el temps? Si ningú m'ho pregunta, ho sé. Si volgués explicar-li-ho al que m'ho pregunta, no ho sé» (*Confessions*, llibre XI, cap. 14). Passa el mateix amb molts conceptes geogràfics. Horacio Capel, un gran geògraf i catedràtic emèrit de la Universitat de Barcelona, va escriure el 1975 que no es pot definir *ciutat* i *urbà* de manera inequívoca per a totes les civilitzacions, per a tots els llocs i per a qualsevol moment històric. Cal afegir que amb ruralia, ruralitat, rural succeeix el mateix? El text de Capel tracta de «la definició de lo urbano», però també reflexiona sobre les diferències entre allò que és urbà i allò que és rural, entre les quals trobem: la densitat i la quantitat de població, la morfologia dels nuclis de poblament, les activitats econòmiques que s'hi duen a terme, les interrelacions entre els individus, l'aparició i la difusió de les innovacions, o els ritmes temporals en l'evolució d'aquests aspectes.

En el seu llibre de memòries, Capel (2019: 256-257) escriu:

Siempre nos ha gustado vivir en el interior de la ciudad. Tanto Mercedes² como yo somos muy urbanos, y nos

gusta estar rodeados de gente, ir a comprar al mercado y las tiendas del barrio, usar los equipamientos urbanos y los servicios de la ciudad, pasear por ella, ir al cine y a los espectáculos urbanos. Estoy convencido de que la ciudad es la civilización. [...] Las aldeas son buenas para ir de vacaciones, para visitar a familiares o amigos. El campo es bueno para estar un rato y pasear, para mirar las vistas y el paisaje que perciben los hombres de la ciudad cuando están preparados para percibirlo y construirlo; los campesinos no ven el paisaje: miran, valoran y aprecian las estructuras que les son útiles para su actividad y su vida.

Aquest fragment de Capel suggereix moltes coses: la relació que fa de *ciutat* amb *civitas* i civilització no ha de fer oblidar que la primera accepció de *cultura* en el DIEC2 és l'acció i l'efecte de cultivar, una de les activitats de la pagesia; o que la pagesia no veu el paisatge agrari/rural perquè la seva relació és de feina i no estètica, seguint una de les afirmacions més discutibles de Roger (2000). De fet, Capel assenyala que la principal diferència entre camp i ciutat és que en aquesta hi ha més possibilitats d'escollir per fer coses diferents, ja siguin de treball, ja siguin de lleure, de relacions socials...

Així doncs, com hem de definir *ruralia*? Per a la majoria de diccionaris és el «terreny ocupat només per masos o terres de conreu», un «conjunt de camps», una «extensió de terreny situat fora de les poblacions i ocupat per conreus, boscos, cases rurals, etc.». En els diccionaris i vocabularis de geografia no acostumen a aparèixer els conceptes «ruralia-ruralitat-rural», encara que sí que ho fa *rural* adjectivant altres noms: població rural, paisatge rural, indústria rural, turisme rural o geografia rural.

Però actualment, i sobretot a Europa, la ruralia no es pot circumscriure només a les feines agrosilvopastorals que es fan en el camp. El paisatge agrari ha estat construït al llarg del temps per aquestes activitats, però des de mitjan segle xx les activitats agràries han deixat de ser les principals i/o les majoritàries en gran part del territori rural del món occidental.

S'ha deixat de definir *rural* com allò que no és *urbà*, perquè els límits precisos entre ambdós conceptes i ambdós tipus de territoris han desaparegut per causa dels canvis i les transformacions que s'han produït en la societat occidental. Solé (2013: 14) apunta que «l'augment de la mobilitat de persones, béns i missatges» fa que qualsevol comunitat rural no pugui «ser considerada com autònoma»; que els canvis en la ubicació de les activitats fan que desaparegui l'antiga homogeneïtat de les regions rurals; que en els nous usos del territori rural participen actors que no sempre es troben localitzats en aquests territoris, i que les

1 Consulteu <https://ced.cat>.

2 Capel es refereix a la seva dona, Mercè Tatjer, també una gran geògrafa i catedràtica jublada de la UB.

funcions i activitats que s'hi duen a terme cada cop són més globals i depassen allò que s'havia considerat exclusivament rural.

En l'actualitat, una de les formes més acceptades per definir el territori rural és la interfase que es troba entre els dos extrems que són el camp i la ciutat (Jean i Périgord, 2009: 5-22). Però rural és un concepte poli-sèmic i, per tant, hi ha diferents opcions per definir-lo.

La geografia agrària tracta de les estructures que es fonamenten en els sistemes de propietat i d'exploració i dels mètodes que s'utilitzen (elecció de plantes i bestiar, rotació de conreus, tècniques d'adob, regatge, equipament...) per obtenir el rendiment de les terres agràries (Ortiz *et al.*, 2011: 66). La geografia rural inclou l'agrària i afegeix temes com l'ordenament, la planificació i la política territorial, la mobilitat de la població per accedir a serveis i equipaments, el desenvolupament rural, el paper de les dones en la ruralia, els paisatges rurals, les activitats econòmiques lligades a la indústria, els serveis i el turisme.

Des de la geografia també es diferencien els diferents tipus de ruralies i ruralitats que hi ha en la superfície de la Terra. Els diferents paisatges rurals regionals mostren situacions on la ruralia és només agricultura, ramaderia i boscos fins als casos en què és qualsevol cosa menys agricultura, ramaderia i boscos. Només cal buscar per internet «paisatges rurals» (sovint identificats amb «paisatges agraris») per adonar-se de la diversitat regional existent a qualsevol escala, ja sigui mundial, ja sigui més local: si toquem només Catalunya, hi ha les planes cerealícoles de la Segarra i les muntanyes turístiques de l'Aran i la Cerdanya, les àrees d'indústria rural del Bages i Osona, la vitivinicultura del Priorat, el Penedès o la Terra Alta, o els llocs de desenvolupament rural amb activitats culturals, com el Centre d'Art i Natura de Farrera (Pallars Sobirà).³ A l'Europa occidental, la ruralia, la ruralitat i allò rural s'identifiquen actualment amb un territori multifuncional.

La ruralitat del Pirineu

El sistema econòmic, polític, social, cultural i ambiental en el qual vivim —el capitalisme— es fonamenta en la desigualtat: en el capitalisme no pot guanyar tothom; si això fos possible, ja no seria capitalisme. Per

³ En el llibre editat per Cerarols i Nogué (2022) es poden trobar molts exemples de la multifuncionalitat del territori rural català, amb nombrosos exemples sobre l'ús cultural de la ruralia. Pel que fa al Centre d'Art i Natura, consulteu: <https://farrercan.cat>.

això Benko i Lipietz (1994) titulen el seu llibre *Las regiones que ganan*, perquè n'hi ha d'altres que perden. Escarrà (2022: 16) escriu que en els territoris rurals «hi podem trobar les conseqüències del fet d'haver quedat relegats a territoris de segona per un sistema politico-econòmic que ha concentrat el poder en les ciutats».

El Pirineu català, una àrea rural de muntanya, és una regió que no guanya (Arqué *et al.*, 1982; Mendizàbal, 2017; Mendizàbal *et al.*, 2016). Si prenem com a indicador el ritme de creixement de la població, des del segle XIV fins a mitjan XIX és similar per al conjunt de Catalunya i per al Pirineu. És a partir d'aquesta data que el Pirineu comença a quedar marginat del creixement econòmic i demogràfic de Catalunya a causa de la penetració del capitalisme i la dificultat de competir amb altres regions.

L'augment de població en el Pirineu entre els anys 1717 i 1860 (41.000 habitants i 106.000, respectivament) va transformar la relació entre població i recursos i va fer necessari augmentar la superfície cultivada. Això va comportar la disminució de la superfície forestal i l'explotació de terres marginals edafològicament pobres. Aquesta expansió es va fer, sovint, rompent i apropiant-se els béns comunals aprofitant les diferents desamortitzacions, sobretot la del 1855, que va privatitzar boscos i prats comunals, cosa que va perjudicar les famílies pageses més pobres perquè van perdre una part important dels seus magres recursos. Aquest empobriment explica l'èxode rural del Pirineu català vers les ciutats cap de comarca properes, Lleida i Barcelona, iniciat a mitjan segle XIX i que no va acabar fins a finals del decenni de 1980.

El Pirineu del 1950 és un territori agrari. La ramaderia, sobretot la transhumant, és l'activitat central de la població. Els camps són, en gran part, pastures artificials per al bestiar; el bosc està limitat a la part inferior (entre les cotes 1.200 m i 1.600 m) pels camps de cultiu i a la part superior (entre les cotes 1.900 m i 2.300 m) per les pastures subalpines i alpines. Les relacions socials tenen lloc en els mercats setmanals dels principals pobles i les petites ciutats que cohesionen les valls, així com a les fires anuals, dedicades especialment a l'intercanvi de bestiar. Hi ha una indústria rural marginal (tèxtil, metallúrgica, fustera) que ajuda al manteniment (o la supervivència) de la família, que és la base del sistema social pirinenc, i per això té tanta importància la casa, patrimoni fonamental de qualsevol família (Violant i Simorra, 1949; Solé Sabarís, 1951).

Malgrat les escasses transformacions que van originar en llocs i moments molt concrets la producció d'hidroelectricitat i el turisme relacionat amb l'esquí des dels inicis del segle XX, fins a finals del decenni de 1970 el Pirineu patia de pobresa material: era la crisi

sistèmica de la Catalunya rural (Aldomà, 1999). La majoria de les explotacions agràries del Pirineu català eren «explotacions agràries de gairebé subsistència» i tenien poques possibilitats de convertir-se en «explotacions de petits productors de mercaderies» i molt menys en «explotacions agràries comercials» (Tulla, 1982). Només unes quantes d'aquestes explotacions podien sobreviure en un context d'agricultura capitalista. A més, van desaparèixer quasi del tot les activitats industrials tradicionals (Sorribes, 1993), i les relacionades amb el turisme de neu encara eren incipients.

Era un Pirineu majoritàriament agrari i regressiu demogràficament, amb pocs municipis industrials no gaire dinàmics i també pocs centres de serveis i/o amb turisme de neu. Si a mitjan decenni de 1980 Kayser (1989) pensava en la «renaissance rurale» per a França, Casassas (1977: 18-20) definia la Catalunya rural com la Catalunya del silenci, on no succeïa res. Però a partir del decenni de 1990 el Pirineu inicia una recuperació demogràfica i econòmica: es passa d'una clara disposició a l'envelliment, el despoblament i l'abandonament de les àrees més inaccessibles, la pèrdua de població activa i la disminució de l'agricultura i la ramaderia tradicionals, a un augment de la població relacionat amb noves activitats econòmiques de desenvolupament local que potencien els valors de l'entorn (natura, recursos de la terra), empreses dirigides al sector turístic i empreses de serveis dirigits a altres empreses.

En el Pirineu actual es poden identificar tres grups de població. El majoritari és la *població autòctona*, madura, envellida i agrària, però no només: els i les joves que van marxar a estudiar a les universitats i que han tornat, han introduït els seus nous coneixements per canviar algunes característiques de les activitats agràries, produir aliments de qualitat i ecològics i desenvolupar noves activitats econòmiques. Pel que fa als *neorurals*, n'hi ha que volen recuperar una vida d'acord amb la natura (els anomenats *hippies* o peluts), com també alguns que s'hi han de traslladar perquè treballen en els diferents serveis de l'Administració pública (Guirado, 2011). Els *immigrants estrangers* (uns 11.500 habitants) que han arribat des de l'any 2002 representen el 12 % de la població del Pirineu català; són principalment adults joves de vint a quaranta anys (49,3 %) i hi ha un percentatge significatiu de menors de quinze anys (15,62 %) (Solé, 2013).

Des de mitjan segle XIX la població pirinenca ha abandonat les cases disperses, els nuclis poc poblats i els que es troben a més altitud, i s'ha concentrat als pobles grans i les petites ciutats, on es troben els serveis bàsics de consum, sanitat i educació. Però aquests nuclis que es van abandonar, actualment es rehabili-

ten, ja sigui estacionalment per als turistes, ja sigui definitivament per a població neorural que disposa d'una certa mobilitat gràcies als vehicles de motor.

Tot i l'augment de la població que hi ha hagut en els darrers trenta anys, la densitat continua sent baixa si només es té en consideració la població censada. Perquè en determinats moments de l'any i en determinats llocs es pot quadruplicar amb l'ús de les residències secundàries per a la població estacional. És l'exemple de l'Aran, que té uns 10.000 habitants censats, però que a l'hivern pot arribar a 40.000 a causa de l'atracció de les pistes d'esquí alpí de Baqueira-Beret (amb uns 750.000 forfets anuals des de 1990). També hi ha un augment de la població estacional originat per altres activitats de lleure: esports de risc (ràfting, parapent, barranquisme o escalada) i excursions pels espais naturals. És l'ús del Pirineu com un parc temàtic esportiu.

Des que la Generalitat de Catalunya va preparar les primeres lleis i normes sobre la protecció d'espais d'interès natural (1992), prop del 35% del territori del Pirineu català té algun tipus de protecció, cosa que ha generat una forta atracció residencial i ha accentuat una dualitat territorial: llocs amb una gran intensitat d'usos i altres espais on l'abandó és la característica fonamental. En el *Catàleg de paisatge de l'Alt Pirineu i Aran*⁴ s'han assenyalat tres tipus de paisatges d'atenció espacial: els de l'especialització territorial en el sector turístic associat als esports hivernals i els del despoblament de territoris que han quedat fora dels circuits econòmics predominants al país; i els dels conflictes territorials entre els sectors tradicionals agrícoles i ramaders i la creixent urbanització. Amb la Llei 8/2005, de protecció, gestió i ordenació del paisatge, hi ha un interès renovat pel paisatge i es volen preservar els aspectes naturals, patrimonials, culturals, socials i econòmics en un marc de desenvolupament sostenible. Si el 1950 les unitats territorials eren les valls, ara són les unitats de paisatge les que justifiquen la relació societat-territori. Aquestes unitats són peces territorials que barregen el caràcter funcional amb el sentit de pertinença al lloc.

Actualment a Catalunya ningú no dubta que el Pirineu és un espai rural: muntanyes, espais naturals, poca població, patrimoni en forma d'edificis i museus, en forma de productes alimentaris o de tradicions culturals sovint considerades patrimoni material i immaterial de la humanitat, carreteres estretes difícils per accedir a determinats llocs, paisatges amb boscos i

⁴ Es pot consultar a: www.catpaisatge.net/cat/catalegs_presentats_P.php.

camps d'herba amb bestiar oví, cabrum, equí i boví... És la imatge idíl·lica que la població urbana i metropolitana té de la ruralitat.

Per acabar, Ildefons Cerdà

Capel (1975) es plantejava si té gaire sentit, en les regions més desenvolupades, tractar el territori urbà com a contraposat al territori rural. Amb posterioritat al text de Capel ha sorgit una llarga sèrie de conceptes que mostren la dificultat de distingir ambdós territoris i entre els quals hi ha suburbanització, periurbanització, naturbanització, rururbanització, desurbanització o renaixement rural.

D'Ildefons Cerdà (1815-1876) es coneixen l'Eixample de Barcelona i el treball en què es fonamenta, publicat el 1867. En aquesta magna obra tracta també dels espais rurals, com de la urbanització «rurizada» en diferents llocs i moments històrics. En la portada del seu llibre apareix una citació reproduïda moltes vegades, «rurizad lo urbano: urbanizad lo rural», ja que l'objectiu de Cerdà era trobar un equilibri entre els valors de la ciutat i els del camp, entre allò urbà i allò rural. Si s'observa el mapa on Cerdà va presentar la seva proposta d'eixample barceloní,⁵ s'hi pot veure que les «mansanes» (illa urbana, segons el català normatiu) estan obertes, i no pas tancades pels quatre costats. Aquestes obertures haurien permès tenir jardins i arbres arreu de l'Eixample per tal d'higienitzar la ciutat industrial amb una natura domesticada. De fet, aquesta és la intenció de la ciutat jardí d'Ebenezer Howard (1850-1928), de la qual hi ha exemples a Catalunya, com l'Eixample Malagrida d'Olot.

És obvi que en la societat occidental hi ha greus desigualtats territorials i que el fet de viure en un determinat territori —rural o urbà— permet —o no— tenir accés a uns determinats equipaments, com ara els sanitaris, els educatius o els comercials. La Mancomunitat de Catalunya (1914-1925) tenia com a objectiu que «no hi hagi un sol ajuntament de Catalunya que deixi de tenir, a part dels serveis de policia, la seva escola, la seva biblioteca, el seu telèfon i la seva carretera».⁶ Era la idea de la Catalunya ciutat del noucentisme català.

⁵ Es pot consultar al web de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya: <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/catalunya/id/1804/rec/36>.

⁶ Discurs d'Enric Prat de la Riba arran de la presa de possessió de la presidència de la Mancomunitat de Catalunya (reproduït parcialment a: www.mhcat.cat/content/view/full/9321).

Per acabar, la idea de «rurizad lo urbano: urbanizad lo rural» s'ha dut a la pràctica amb millors o pitjors resultats: a les ciutats s'intenta desenvolupar la lluita contra els vehicles de motor privats infraocupats, de la mateixa manera que es vol augmentar la superfície dedicada als horts urbans i engrandir i millorar les zones verdes; part de la població catalana ha triat molt sovint anar a viure a les urbanitzacions periurbanes envoltades de bosc (malgrat el perill que representen els incendis forestals) perquè creu que viu en la natura (Badia *et al.*, 2021). Aldomà (2021) explica les ruralies de la plana lleidatana tot mostrant que s'hi viu gairebé com a «ciutat»...

Bibliografia

- Aldomà, Ignasi. 1999. *La crisi de la Catalunya rural: Una geografia dels desequilibris comarcals (1960-1991)*. Lleida: Pagès.
- Aldomà, Ignasi. 2021. *L'ignot oest: Una geografia viscuda*. Lleida: Pagès.
- Arqué, Maite, García, Àngela i Mateu, Xavier. 1982. «La penetració del capitalisme a les comarques de l'Alt Pirineu». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 1, pp. 9-67 (<https://ddd.uab.cat/pub/dag/02121573n1/02121573n1p9.pdf>).
- Badia, Anna, Cebollada, Àngel, Vera, Ana, Gisbert, Meritxell, Mendizàbal, Enric i Tulla, Antoni F. (2021). «La ocupación del suelo en un municipio de la Región Metropolitana de Barcelona: desafíos y oportunidades». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 89 (<https://doi.org/10.21138/bage.3087>).
- Benko, Georges i Lipietz, Alain, eds. 1994. *Las regiones que ganan: Distritos y redes. Los nuevos paradigmas de la geografía económica*. Trad. de Julia Salom. València: Alfons el Magnànim.
- Capel, Horacio. 1975. «La definición de lo urbano». *Estudios Geográficos*, 138-139, pp. 265-301 (reproduït a *ScriptaVetera*, 33, www.ub.edu/geocrit/sv-33.htm).
- Capel, Horacio. 2019. *Azares y decisiones. Recuerdos personales*. Aranjuez: Doce Calles.
- Casassas, Lluís. 1977. *Barcelona i l'espai català. El paper de Barcelona en la formació i en l'ordenament del territori de Catalunya*. Barcelona: Curial.
- Cerarols, Rosa i Nogué, Joan, eds. 2022. *L'altre món rural. Reflexions i experiències de la nova ruralitat*. Manresa: Tigre de Paper.
- Cerdà, Ildefons. 1867. *Teoría general de la urbanización, y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*. Madrid: Imprenta Española.
- Escarrà, Carla, coord. 2022. *Economia solidària i ruralitats: Recuperant sobirania*. Sant Cugat del Vallès: Pòlen.

- Guirado, Carles. 2011. *Tornant a la muntanya: Migració, ruralitat i canvi social al Pirineu català. El cas del Pallars Sobirà*, tesi doctoral. Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Geografia (www.tdx.cat/handle/10803/96406).
- Jean, Yves i Périgord, Michel. 2009. *Géographie rurale. La ruralité en France*. París: Armand Colin.
- Kayser, Bernard. 1989. *La renaissance rurale. Sociologies des campagnes du monde occidental*. París: Armand Colin.
- Mendizàbal, Enric. 2017. «Una regione che non vince. I Pirinei catalani dal 1700 a oggi». *Zapruder. Rivista di Storia della Conflittualità Sociale*, 43, pp. 8-23 (http://storieinmovimento.org/wp-content/uploads/2018/06/Zap43_2-Zoom1.pdf).
- Mendizàbal, Enric, Vera, Ana, Pèlachs, Albert i Badia, Anna. 2016. *Las ruralidades del Pirineo catalán. Análisis de los cambios desde 1950 hasta la actualidad*, comunicació presentada a les Journées Rurales 2016 Colloque International 25 Ans de Dynamiques Rurales, la renaissance rurale d'un siècle à l'autre?, Université Toulouse-Jean Jaurès.
- Ortiz, Anna, coord.; Badia, Anna, Cebollada, Àngel, Mendizàbal, Enric, Solana, Miguel i Vera, Ana. 2011. *Visions geogràfiques del món*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Roger, Alain. 2000. *Breu tractat del paisatge*. Trad. de Lourdes Bigorra. Barcelona: La Campana.
- Solé, Aimada. 2013. *Estrangers a la muntanya: El procés migratori i el procés d'assentament de la població estrangera a l'Alt Pirineu i Aran (2000-2012)*, tesi doctoral. Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Geografia (<https://ddd.uab.cat/record/118659>).
- Solé Sabarís, Lluís. 1951. *Los Pirineos: El medio y el hombre*. Barcelona: Alberto Martín.
- Sorribes, Ramon. 1993. *Les indústries tradicionals a les comarques de muntanya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Tulla, Antoni F. 1982. «Una tipologia de transformació agrària en àrees de muntanya». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 1, pp. 107-139.
- Violant i Simorra, Ramon. 1949. *El Pirineo español. Vidas, usos, costumbres, creencias y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece*. Madrid: Plus-Ultra.